

ВПЛИВ НІМЦІВ-МЕНОНІТІВ НА РОЗВИТОК ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ХІХ СТОЛІТТІ

На основі вивчення архівних документів та наукових публікацій висвітлено історію переселення німецьких колоністів на українські землі та розкрито їх різнобічну господарську діяльність. Проведено аналіз впливу німців-менонітів на розвиток різних галузей сільського господарства півдня України у ХІХ ст.: землеробства, рослинництва, садівництва, шовківництва, машинобудування, лісівництва, тваринництва, заповідної справи тощо. Показано значення їх починань та здобутків для сучасного господарства.

Ключові слова: меноніти, чорний пар, Бердянське лісівництво, Асканія-Нова.

Історія німецьких менонітських громад в Україні триває вже понад 250 років. Згідно Маніфесту 1763 р. вони були запрошені імператрицею Катериною II для заселення і сільсько-господарського освоєння окраїнних земель, що відійшли до Росії після російсько-турецьких війн [1, с. 7–8]. Саме тут, на південних землях України, в ХІХ – на початку ХХ ст. вони створили зразкові господарства з високо розвинутою агротехнічною культурою. У ХХ ст., внаслідок політичних переслідувань й утисків релігійних громад, їдучи звідси різними шляхами, рятуючись від голоду і репресій, вони потрапляли в Канаду, Північну і Південну Америку. Лише завдяки отриманню нашою країною незалежності і прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. [2] стало можливим різним етнічним групам повернутись і оселятись на землях, які колись дали їм притулок. І тому природним бажанням німецьких нащадків і допитливих науковців є відтворення історії перебування менонітів на півдні України, які залишили у ній свій помітний слід.

Серед досліджень, присвячених вивченню питання колонізації південних земель України в ХІХ ст. головна увага акцентується на історичному огляді процесу освоєння вільних південноукраїнських територій різними поселенцями, наприклад у роботах В. Постнікова та Д. Бондаря [3–4]. В працях А. Айсфельд, Е.Г. Плеської проводиться історичний аналіз 200-річної німецької колонізації півдня України [5]. На сучасному етапі значно активізувалося питання відродження історії німців-менонітів на півдні України, які проживали на цій території в ХVІІ–ХІХ ст., про що свідчать кандидатські дисертаційні дослідження М. Ісмаїлова, Н. Венгер, О. Безносогої, С. Атаманенка, К. Лях, М. Белікової, І. Задерейчука. Вони

досліджували питання етно-соціального, культурного, політичного та економічного характеру. А комплексного й ґрунтового дослідження внеску менонітів в розвиток аграрної сфери на основі маловідомих та періодичних джерел сільськогосподарської та лісотехнічної літератури ще не було.

Стаття має за мету розкрити суть змін у структурі сільського господарства південної України ХІХ ст. внаслідок поселення колоністів-менонітів, вивчити їх вплив на розвиток різних галузей аграрної сфери, провести паралель між веденням господарства у колоніях менонітів і південноукраїнських селян, описати здобутки і нововведення колоністів.

Заснування іноземних колоній мало на меті дві цілі – збільшити кількість землеробського населення та економічне освоєння цього окраїнного регіону імперії, який мав важливе геополітичне і стратегічне значення. 7 вересня 1787 р. вийшов Іменний Указ імператриці Катерини, згідно якого менонітам була обіцяна свобода віросповідання і свобода від військової і цивільної служби, звільнення від податків на 10 років, право заводити фабрики, торгувати, і кожній родині відводилось по 65 десятин землі, а також дано по 500 рублів на проїзд і облаштування [6, с. 94–96].

На підставі цих умов у 1789 р. з Данцига (Прусія) прибули перші 228 родин менонітів, які заселили Хортицький округ і Хортицьку волость Катеринославського повіту й губернії. Новоприбулі в 1793–1796 рр. 118 родин частково розселилися в Олександрівському та Новомосковському повітах. Тут вони утворили 8 колоній, які об'єдналися в менонітський округ – Хортицький. Незважаючи на величезні вигоди, надані менонітам, вони, за донесенням Контеніуса (1799), знаходилися в «недостатньому стані» від частих неврожаїв, кам'янистого ґрунту та вимирання худоби під

час суворих зим. Перший міністр внутрішніх справ князь Кочубей відразу ж звернув увагу на «нерозбірливість» іноземної колонізації. Для впровадження її 20 лютого 1804 р. були видані «Правила для прийняття і впровадження іноземних колоністів». Згідно з цими правилами, в колоністи приймалися не всі іноземці без розбору, а тільки особи сімейні, заможні, доброї поведінки і корисні в сільському господарстві: хлібороби, садівники, винороби, вівчарі та ін.; з ремісників приймалися лише ті, які були потрібні в сільському побуті: шевці, теслі і т. п.

У 1800 р. уряд переселив 150 родин менонітів на Молочні Води (Мелітопольського повіту Таврійської губернії). Усього з 1803 по 1806 рр. тут було поселено 362 родини пруських менонітів. На Молочних Водах меноніти заснували 17 колоній, які об'єдналися в Молочанський менонітський округ.

Слід зазначити, що матеріальний стан колоністів був неоднаковим: хортицькі переселенці були значно бідніші, ніж ті, що переселилися пізніше до Молочанського округу. Значну частину перших склали ремісники, які не володіли сільськогосподарськими навичками, тоді як переселенці на Молочних Водах були переважно вмілими землеробами.

В зв'язку із збільшенням населення, Хортицький округ став потребувати нових земель; йому відвели нову ділянку в 9492 десятини в Олександрівському повіті, і протягом 1836–1852 рр. 145 молодих родин влаштували 5 нових колоній, які в 1852 р. були остаточно відокремлені від хортицького окружного управління та утворили третій менонітський округ, названий Маріупольським. У XIX ст. у Хортицький округ входило 18 колоній, в Молочанський – 26, в Маріупольський – 27.

Забезпечити виконання колонізації повинна була система управління колоніями. У 1802 р. в Катеринославі була створена Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців. Очолював її Головний суддя, на посаду якого був призначений Самуїл Контеніус. Основні завдання для Контори опікунства були викладені в Інструкції від 26 червня 1800 р. про внутрішнє управління колоніями: «Контора должна стараться приохочивать иностранных поселенцев к разведению искусственных лугов, к насаждению тутовых деревьев, виноградных лоз, кунжутного семени и других полезных растений, к умножению овчарных заводов лучших пород и к заведению полотняных, суконных, кожевенных и других фабрик, которые по тамошнему климату, по упражнению и знанию иностранцев устроены быть

могут». У другій Інструкції було вказано, «чтобы каждый хозяин старался разводить фруктовые и виноградные сады; разводит тутовые деревья и иметь за ними присмотр; разводит лески; общественные в колониях доходы употреблять на полезные хозяйственные заведения и на учреждение выгодных ремесел и фабрик» [7].

Із збільшенням кількості колоній для управління ними у 1818 р. був створений Опікунський комітет про іноземних переселенців південного краю Росії. З 1834 р. контори були ліквідовані, а колонії безпосередньо підпорядковувались Опікунському комітету.

Не дивлячись на труднощі, колоністи включилися в господарське освоєння відведених їм земель практично зразу ж після переселення. Було покладено початок інтенсивного ведення господарства, що зробив цей край через декілька десятиліть одним із основних постачальників зернових.

Землеробство залишалось основним заняттям колоністів протягом багатьох років. До революції меноніти володіли близько 300 000 десятин землі. Інструкція вимагала від кожного господаря щорічно засівати не менше п'яти чвертей озимого і ярого хліба. Для виконання таких зобов'язань колоністам, що прибули з інших природно-кліматичних умов проживання, потрібно було пройти адаптацію на незнайомих ґрунтах посушливого клімату. До 1812 р. меноніти вирощували гречку, горох, квасоллю, боби, коноплю та льон. У 1814 р. вони виростили великий урожай зернових і картоплі.

Особливо хотілося б зупинитись на вирощуванні картоплі. Меноніти отримали навички вирощування цієї культури в Пруссії, де вона широко використовувалась не тільки для харчування людей, а й як корм для худоби. В Німеччині картоплю в сівозміни ввів Тейер. Для Росії цей продукт був маловідомою культурою. Російський уряд звернув увагу на цю високо врожайну і відносно невибагливу культуру, яка могла стати альтернативою пшениці в голодні роки. Але російські та українські селяни відмовлялись її вирощувати до 40-х рр. XIX ст. Тоді 16 лютого 1842 року вийшов Указ «Про заходи для поширення посівів картоплі», згідно якого цю культуру повинне було вирощувати кожне сільське товариство на окремій ділянці. Після цього селянам довелося зайнятись розведенням картоплі під загрозою кріпацьких робіт і рекрутської служби.

У цей час голова молочанських менонітів Йоган Корніс став член-кореспондентом Вченого Комітету Міністерства держмайна. Саме тому таврійський губернатор доручив йому кон-

тролювати вирощування цієї культури спочатку в Мелітопольському та Дніпровському, а згодом і в Бердянському повітах. Й. Корніс призначав у кожне сільське товариство меноніта, який керував садінням, збором та зберіганням картоплі. Розведення картоплі в державних та ногайських селах проходило успішно. Відповідальні меноніти та селяни, які добивались успіхів у вирощуванні нової для півдня України культури, нагороджувались державними преміями та медалями [8–9]. У 1842 р. міністр держмайна надав у розпорядження Імператорського Московського товариства сільського господарства на три роки дев'ять медалей для селян за успішне розведення картоплі: чотири премії по 15 рублів і п'ять премій по 25 рублів сріблом [9, с. 79–80]. Отже, німецькі колоністи сприяли поширенню вирощування картоплі на півдні України.

Великої шкоди господарству наносили посухи та нашествия сарани (1823, 1826, 1836, 1845). Урожайні роки змінювались неврожайними. Для того, щоб в неврожайні роки не залишитись без зерна, в колоніях були організовані запасні магазини (зернові склади), для яких будували спеціальні приміщення.

Розвитку менонітських господарств сприяли досвід та знання поселенців з однієї сторони і допомога та пільги з боку Російської держави з іншої. Влаштувавши менонітські колонії і наділивши їх землею в достатку, російський уряд забезпечив їх від всякого втручання тодішньої губернської і повітової адміністрації і постійно йшов назустріч усім їхнім господарським починанням. І дійсно, починаючи з 20-их рр. XIX ст. у Молочанських менонітських колоніях виник ряд товариств, які переслідували господарсько-меліоративні цілі: «Товариство для удосконалення та розповсюдження сільського господарства», «Товариство для поширення лісівництва, шовківництва і виноробства», «Товариство для покращення вівчарства», «Товариство страхування від вогню».

Особливо важливе значення мало «Товариство для удосконалення сільського господарства» (1830–1871 рр.), головою якого з 1830 по 1848 рр. був відомий діяч Молочанських менонітів Йоган Корніс. Товариство зобов'язувало колонії застосовувати 4-х пільну систему сівозміни: 1) чорний пар; 2) ячмінь, яра пшениця і частково озима пшениця; 3) яра пшениця; 4) жито і овес; займатись лісорозведенням та насадженням садів, піклувалося про розвиток тваринництва, стежило за станом громадських будівель і будинків селян. Під керівництвом Й. Корніса в колоніях були запроваджені раціональні методи господа-

рювання. У 1835 р. він запровадив у Молочанському окрузі обов'язкове використання «чорного пару» (Schwarze Brache), в інших менонітських колоніях це сталося у 1838 р. Поштовхом для цього нововведення стала загибель посівів у колоніях 1833 р. Весняні бурі спустошили орні поля та луки. 1834 р. знову був невдалим – урожай отримали лише два господарі з Мюнстербергу та Руднервейде, які використовували «чорний пар». Це переконало всіх у необхідності переходу до нової землеробської системи [10]. У 1884 р. паровий обробіток ґрунту використовувався вже у 38 товариствах.

У 1832 р., за почином уряду, в Хортиці було засновано «Хортицьке сільськогосподарське товариство», що існувало до 1880 р.

У менонітів 1841 р. не було жодної розділеної ділянки навіть на дві частини нормальної 65-ти десятиної ділянки. Після смерті господаря його наділ переходив цілком до одного з його синів; інші сини займалися ремеслами або ж орендували землю в державній скарбниці та в сусідніх ногайців. Зі збільшенням населення, в менонітських колоніях утворилася значна кількість безземельного пролетаріату. Уже в 1841 р. в Молочанському менонітському окрузі на 1033 господарів (власників наділу в 65 дес.) налічувалось до 1700 безземельних родин. Ще в сорокових роках Корніс намагався влаштувати в колонії Гальбштадт особливе ремісниче поселення для безземельних. Нарешті, в 1867 р. за розпорядженням уряду була допущена подільність менонітських 65-десятичних ділянок.

Аграрна реформа 1861 р. сприяла росту німецького землеволодіння за рахунок придбання та оренди земель у власників, не здатних обробляти свої землі після відміни кріпацтва. Збільшення земельних наділів потребувало переходу від екстенсивного до інтенсивного обробітку землі.

Як писав земський статист В. Постніков [11], відвідавши Катеринославський та Мелітопольський повіти у 1882 р., – «я был изумлен влиянием немецкой колонисткой культуры на окрестное колониям крестьянское хозяйство». До реформи 1861 р. українські селяни, визнаючи переваги німецької сільськогосподарської культури, не наважувались заводити у себе німецькі порядки, бо «уси засміють». Але після реформи 1861 р. у селянському побуті відбулись зміни і вони вже не боялись наслідувати німців. Українці говорили: «така мода пійшла». Вплив цей виражався в таких змінах: 1) воли були замінені на коней; 2) вози замінялися німецькими фургонами; 3) незграбний малоросійський плуг був замінений на багатолемішний німецький букер; 4) в селах,

що розташовані поблизу колоній, зустрічались будівлі німецького типу з горищем наверху для зберігання зерна, і з загальною покрівлею для сараїв та житлових приміщень. Такі будівлі були із земляної цегли, дах із черепиці; 5) ближні до колоній села почали сіяти озиму пшеницю і кукурудзу, які в колоніях вже вирощували з 70-х років.

Крім того, вплив колоністів виражався у значному поширенні техніки в українських селах. Їздити за купівлею сільськогосподарського знаряддя було недалеко, а майстри, що вміли відремонтувати його, уже знаходились між селянами. У заможних тавричан можна було знайти: жатки, кінні молотилки, залізні плуги Сакка, Рамсона, кінні соломорізки, ресорні фургони та ін. Букер і жатка зробили переворот в економії селянського господарства: вони подвоїли робочу здатність сім'ї.

У 30–40-х рр. з'явилися брички і фургони; у 40–50-х рр. поширилися віялки. В 60-х рр. у молочанських колоніях вперше з'явився багатолемішний букер, яким можна було орати в день 2–3 десятини, тобто в 4 рази більше, ніж плугом і цей букер швидко поширився, витіснивши незграбне рало і частково місцевий плуг. У 70-х рр. з'явилися у колоністів жатки, між якими перше місце зайняла дешева жатка, зроблена на Хортицькому заводі Леппа і Вальмана. Ця жатка швидко поширилася і серед українських господарів, які дали їй назву «лобогрейка». Трохи пізніше колоністи винайшли букерну сівалку, яка стала дуже поширеною в Таврійських повітах. Разом з тим поширювалось використання соломорізок, кінних грабелів, кінних молотилок та інших знарядь праці [2]. Всі ці знаряддя спочатку купували у німецьких колоніях, а пізніше стали виготовлятися і в українських майстернях.

Сільське господарство менонітів відрізнялось від господарства державних селян тим, що в перших було парове поле (чорний пар, або зайнятий картоплею, кукурудзою чи баштанами), яке інтенсивно оброблялось протягом літа, а в українських селах лише зрідка зустрічалися поля з кукурудзою та баштанами. Крім того, у колоністів частіше проводили зяблеву оранку і в менонітів практикувалось в невеликій кількості удобрення ближніх полів гноєм та золою. А в основному, загальний характер землеробства був однаковим як у колоністів, так і в наших селян.

У 80–90-ті рр. XIX ст. у таврійських німців поряд із зайнятим і чорним паром став вводиться дворічний зелений пар, тобто залишення орних земель на дворічний відпочинок. Колоністи помітили, що такий пар краще очищує поля від бур'янів. Зелений пар в деяких менонітських

колоніях (Паства, Гросвейде, Францталь та ін.) витіснив собою чорний пар, в інших колоніях влаштовували дві сівозміни: один з чорним, другий із зеленим паром (Елізабетталь, Рундербейде). Проте, більшість менонітських колоній застосовували чорний пар, а німці Мелітопольських колоній – зайнятий пар з кукурудзою, баштанами і частиною картоплі.

Досвід менонітських колоній довів користь для південно-українського землеробства парового обробітку полів. Завдяки саме цьому пару та частково удобренню, колоністи отримували у себе кращі врожаї зернових в степовому районі. У північній частині Новоросії в кінці XIX ст. парове поле почало входити в практику селянського господарства, а система землеробства перейшла із перелогової в трипільну і чотирьохпільну зернову із зеленим паром. У більшості ж місцевостей південної України паровий обробіток у селян був відсутній і лише місцево зустрічався у вигляді кукурудзяного пару, посівом кукурудзи на зерно.

Отже, меноніти пропагували введення в південно-українському землеробстві чорного пару, удобрення полів гноєм, давали приклад і досвід удобрення полів кізяковою золою, вирощування озимої пшениці, кукурудзи, картоплі, тютюну, застосування покращеної сільськогосподарської техніки в господарстві, і, нарешті, стимулювали місцевих селян покращувати свої господарства.

Значні зміни в господарстві були зумовлені виникненням нових економічних умов краю. Розвиток українських портів і пароплавства, прокладення залізничних колій, разом з підняттям місцевих цін на зерно, широко відкрили південно-українському землеробству нові ринки збуту хліба. Поштовх до нового господарства виходив із німецьких колоній, де вперше позначився його характер і з'явилися машини, які виготовляли в майстернях і заводах у тих же колоніях.

Зі зміною співвідношення між площами під посіви та корми повинно було змінитися і скотарство в південних районах України. Продуктивною худобою в Херсонській губернії вважали велику рогату худобу, коней, овець і свиней.

Перші переселенці німці-колоністи привезли з собою коней нормандської, фрісландської та інших порід, від схрещення яких з місцевими степовими кінями був виведений тип німецького напівробочого коня. З 60-х р. воли на польових роботах були замінені на коней [11].

У 80-х рр. XIX ст. розведенням коней зайнялась сім'я Фальц-Фейнів. Коні демонструвались на виставках в Одесі, Сімферополі, Херсоні, Каховці, Нижньому Новгороді. Один

із нащадків сім'ї, Ф.Е. Фальц-Фейн, заснував перший в Україні природоохоронний і перший у світі степовий заповідник «Асканія-Нова» площею 500 га. Завдяки йому був збережений від зникнення кінь Пржевальського.

Українські селяни використовували худобу сірої породи. Вона добре переносила чуму, відрізнялась великим ростом, силою і витривалістю.

Німці-меноніти, в основному, використовували худобу «червоної німецької» породи молочного типу, яка пішла від схрещування фрісландських, франконських та голландських корів з пруськими биками. Внаслідок схрещування з місцевими коровами отримали німецьку колоністську худобу. Роздрібна ціна корови коливалась від 50 до 125 руб. Продуктивність німецької корови була задовільна: так, наприклад, на фермі Херсонського земського сільськогосподарського училища в середньому одна корова давала біля 155 відер молока в рік. Таким чином, «німецька» порода в Херсонській губернії була представницею молочної худоби, а сіра степова – представницею робочої і м'ясної худоби. Для збільшення поголів'я рогатої худоби меноніти утримували її в хлівах, робили загати для зрошення сіножатей, будували приміщення для зберігання кормових запасів.

Для забезпечення худоби зеленими кормами меноніти зрошували луки весняною водою. Для цього було облаштовано 108 земляних гребель, які утримували воду і направляли на луки. Ці водосховища, обсажені вербами, слугували також водопоями для худоби [12]. Якщо звичайні луки давали у середньому 40 пудів сіна з десятини, то зрошені – 120, тобто у три рази більше. Перша загата була побудована в Молочанському окрузі у 1835 р., за прикладом менонітів вони з'явилися і в Маріупольському колоністському окрузі.

Розведення тонкорунного вівчарства на півдні України зобов'язане таким крупним землевласникам-менонітам, як Корніс та Фальц-Фейн. Найбільших успіхів у розвитку вівчарства домоглася родина Фальц-Фейнів. Син прибувшого із Саксонії до Росії спеціаліста з облаштування суконних фабрик Йогана Фейна, Фрідріх, зробив капітал на вмілому розведенні овець місцевих порід, а потім чистокровних мериносів. На виставці сільськогосподарських продуктів в Сімферополі (1846) він отримав золоту медаль за породу мериносів і відмінну її шерсть. Після придбання в 1856 р. у Ангальтського герцогства маєтку Асканія-Нова в Дніпровському повіті (57 тис. десятин) він збільшив поголів'я худоби до 400 тис. і мав щорічно більше ста пудів вовни. Фальц-Фейн

неодноразово нагороджувався золотими медалями за кращі породи мериносів і відмінну мериносну шерсть. На Всесвітній виставці в Парижі 1889 р. зразки продукції Ф. Фейна отримали найвищі нагороди, а план ботанічного саду був премійований золотою медаллю. Через кілька років на базі ботанічного саду був організований всесвітньо відомий зоопарк – нині відомий заповідник «Асканія-Нова».

В Мелітопольському повіті вівчарство мало менші розміри. У Корніса на хуторі Юшанли було всього 10 тисяч овець [4]. У 1814–1816 рр. Катеринославська сукняна фабрика купувала у менонітів шерсть по 40–60 руб. за пуд. В Молочанському менонітському окрузі громадське вівчарство щорічно давало 20 тис. руб. прибутку. З головної галузі у 1882 р. воно поступово – з розширенням орних земель, ростом орендних цін на землю і падінням цін на шерсть, – перетворилось на другорядну галузь.

При заснуванні німецьких колоній в Інструкції було сказано, щоб кожен колоніст щорічно висаджував по 20 дерев шовковиці. Колоністам, бажаючим займатись шовківництвом, роздавали безплатно ґрену. Меноніти здавали шовк Московському купецькому дому П.Я. Маслова по 3 руб. 43 коп. сріблом за фунт [13].

1805 р. поблизу Сімферополя була заснована казенна шовкова плантація, а з 1843 по 1852 рр. при цій плантації існувала школа шовківництва з дворічним курсом. У 1850 р. молочанські та хортицькі меноніти брали участь у Санкт-Петербурзькій та Лондонській виставках по запрошенню Імператорського Московського товариства сільського господарства. Зразки шовку менонітів доставив на виставку комісіонер Комітету шовківництва П. Маслов [14].

Шовківництво спочатку займало важливе місце у господарській промисловості; у 1857 р. у всіх колоніях Хортицького округу було вироблено шовку-сирцю 63 пуди 37 фунтів і виручено за нього 17,599 руб. Коли ж з'явилась повальна хвороба шовкопряда, то шовківництво як сільськогосподарська галузь почало занепадати.

Шовківництво в менонітських колоніях Гнаденфельдтського повіту введено в 1835 р., в якому було вирощено 4 фунти 24 лоти шовку. В період з 1835 по 1851 рр. було видобуто 678 пудів, а потім з 1851 по 1870 рр. – до 1900 пудів розмотаного шовку. Пуд шовку продавали за ціною від 280 до 480 руб.

Не зважаючи на всі заходи уряду, шовківництво в Таврійській губернії не прижилося. В кінці XIX ст. у менонітських колоніях Мелітопольського повіту шовківництвом ніхто не зай-

мався; в Бердянському повіті у Гнаденфельдській волості воно потроху трималось завдяки Комітету шовківництва при Імператорському Московському товаристві сільського господарства і члену цього комітету, землевласнику-меноніту Г.Г. Реймеру, який був головою місцевої сільськогосподарської комісії.

Меноніти на південних землях України були засновниками городництва. Вони вирощували капусту, огірки, квасолю, турецький тютюн. Саме в городництві використовувалося штучне зрошення полів.

Згідно Інструкції колоністи повинні були обов'язково розводити лісові і фруктові дерева. У 1810 р. між колоніями Альтнасау і Вейнау (Мелітопольського повіту) був закладений громадський сад. У той же час граф Демезон розводив сади у німців Бердянського повіту [15]. На кінець сорокових років, за свідченнями Корніса, в менонітських колоніях було насаджено 666578 лісових, 308374 фруктових і 1108539 дерев шовковиці. Крім того, в школах було 1311745 підщеп, дичок та дерев. У менонітів на той час найкращими вважались сади: Корніса в Орлові та Юшанларі, в колонії Блюменорт у меноніта Берле, в Олександрталі у Стефана Керберга, в Ландау – Ісаака Брауна. Сади були обсажені лісовими деревами. Кращими сортами яблунь вважали курський столовий, синап, агатовий, червоний осінній кальвіль, білий літній кальвіль та сірий ренет. Із груш найбільш родючі: бергамот і бонкретъен; із слив: мірабелла або цвече; з вишень: кислий іспанський.

У 1904 р. створений Молочанський відділ Імператорського російського товариства плідництва під керівництвом голови П.П. Вібе, до якого входили менонітські села Гольбштадської та Гнаденфельдської волості Бердянського повіту.

Лісові посадки почали насаджувати в околиці молочанських менонітів в 1811 р. на високих відкритих місцях, а пізніше – на низинах. Пізніше ці плантації були обгороджені живоплотами для захисту від суховіїв та пилових бурь. Як писав Л.Г. Барк, «начало степному лесоразведению положено немецкими колонистами не только в Екатеринославской губернии, но и во всем южном крае России».

В колоніях Хортицького повіту Катеринославської губернії лісорозведення розпочато в 1843–1844 рр. і закінчилося 1861 р. Тут вирощували в'яз, дуб, ясен, акацію, клен і шовковицю.

В колоніях Гнаденфельдського повіту лісонасадження розпочато у 18-ти поселеннях з 1838 по 1858 рр. Тут зустрічались живоплоти з дикої оливи, глоду. В лісах росли ясен, клен, дуб, берест [16].

Південніше річки Юшанли розташовується пам'ятник природи, зобов'язаний своїм походженням менонітам, – Старо-Бердянське лісництво. У 1841 році І. Корніс отримав доручення від міністра державного майна графа Кисельова знайти місце для облаштування зразкової лісової плантації. У 1845 р. Корніс позначив межу ділянки в 108 десятин землі на лівому березі річки Молочної біля дороги з Орлово в Мелітополь, а 4 квітня 1846 тут посаджено перше дерево. Так виникла Бердянська зразкова плантація, відома як Старо-Бердянське лісництво. Лісництво стало важливим центром лісорозведення на півдні. Тут не тільки розводили ліс, а й навчали підлітків лісовій справі. З організацією у менонітів лісових команд (як способу заміни військової служби) лісництво потрапило в сферу їх діяльності. В Бердянському лісництві завдяки майстрам-менонітам, які відбували тут військову повинність, були вдосконалені деякі знаряддя для лісорозведення, а саме: скобель-ніж та трьохлемішний скобель, що були представлені на Всеросійській сільськогосподарській виставці в Харкові 1887 р. [17].

Вчений В. Докучаєв приїжджав у 1870 р. у Бердянське лісництво вивчати досвід лісорозведення в степу для того, щоб використати його при освоєнні Кам'яного Степу на Донеччині.

В процесі іноземної колонізації, крім землеробського напрямку, важлива роль відводилась організації і розвитку ремісничої справи, фабрик і заводів. Наприклад, 1852 р. у Молочанському окрузі, за словами Ф. Віббе, знаходився 21 цегляний завод, 6 черепичних заводів, 9 печей для випалювання вапна, 52 вітряних і 5 водяних млинів, 19 крупорушок, 54 маслобоєнь, 7 оцтових заводів, 2 броварні, 1 винокурня, 16 фарбувальень, 1 суконна фабрика, 108 шовкомотальних закладів [12]. Багато майстерень з виробництва землеробських знарядь з часом переросли в машинобудівні заводи (наприклад, майстерня першого меноніта-підприємця Пітера Лепп переросла в завод Лепп і Вальмана; кузня Абрагама Коппа виросла в завод Коппа. На півдні України великими ремісничими і промисловими центрами стали міста Одеса, Олександрівськ, Пришиб, Хортиця, Ной-Гальбштадт. Загалом, в менонітських колоніях на Хортиці на початку ХХ ст. налічувалось 131 підприємство. Знаряддя для сільського господарства у менонітів купувало все місцеве населення: німці з сусідніх колоній, українські та російські селяни, ногайці та інші етнічні групи. Це є доказом того, який позитивний вплив мали менонітські колонії на господарство сусідів.

Отже, маючи значні сільськогосподарські знання й навички і отримавши ряд пільг від уряду Російської імперії, меноніти сприяли інтенсифікації різних галузей південноукраїнського сільського господарства. Вони першими застосували чотирьохпільну систему землеробства і чорний пар, вивели породу великої рогатої худоби,

відому в наш час як українська червона степова, розробили та організували виробництво плуга для підгортання картоплі, зрощували луки і удобрювали поля, заснували Старо-Бердянське лісництво та всесвітньовідомий заповідник «Асканія-Нова» і т. д. І тепер досвід життя менонітів може бути повчальним для нас.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Памятная книжка Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К.А. Вернера. – Симферополь : Тип. газеты «Крым», 1889. – Т. IX. – С. 7–8.
2. Про національні меншини в Україні: Закон України (25 червня 1992 р.) // Відомості Верховної ради. – К., 1992. – № 36. – Ст. 529.
3. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников. – М. : Тип. И.Н. Кушнерева, 1891. – С. 5–10.
4. Бондарь С.Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации на юге России): очерк / С.Д. Бондарь. – Петроград, 1916.
5. Плесская Э.Г. Немцы Причерноморья / Э.Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.
6. Энциклопедический словарь. Т. XIX: Мекенен–Мифу-Баня / под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: И. А. Ефрона, 1896. – С. 94–96.
7. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: сборник документов 1801–1829 гг. / под ред. О.В. Айсфельд. – Одесса: Астропринт, 2003. – 376 с.
8. Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 1123. – Арк.10зв.–11; Спр. 930. – Арк. 9–465.
9. О премиях за успешное разведение картофеля // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства. – М. : Унив. тип., 1842. – С. 79–80.
10. Романюк М. В. Землеробство в менонітських колоніях півдня України (початок-перша половина XIX ст.) / М. В. Романюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/newreferats/7575/184073> – Загол. з екрану.
11. Постников В. Молочанские и Хортицкие немецкие колонии: хозяйственно-статистический очерк / В. Постников // Сел. хоз-во и лесоводство: журнал М-ва гос. имуществ. – СПб.: В. Демакова, 1882. – Ч. СXXXIX. – С. 79–99.
12. Виббе Ф. Краткое обозрение состояния сельского хозяйства в округе Молочанских колонистов за 1852 год / Ф. Виббе // Журнал сел. хоз-ва, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М.: Унив. тип., 1853. – № 9. – С. 119–140.
13. Маслов П. О развитии шелководства в Новороссийском крае у немецких колонистов // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М. : Унив. тип., 1849. – С. 183–186.
14. Маслов П. О шелководстве молочанских и хортицких колонистов // Журнал сел. хоз-ва и овцеводства, изд. от Импер. Моск. о-ва сел. хоз-ва. – М.: Унив. тип., 1850. – С. 130–135.
15. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сб. статей о сел. хоз-ве юга России, извлеченных из «Записок Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России с 1830 по 1863 год». – Одесса: П. Францова, 1868. – С. 756–761.
16. Фризен. Описание лесонасаждений и состояния шелководства в колониях волостей: Хортицкой, Екатеринославского уезда Гнабенфельдской и Гальбштадской, Бердянского уезда и Пришибской, Мелитопольского уезда // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1872. – С. 156–161.
17. Срединский Н. К. Лесоводство, садоводство, огородничество и виноделие на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 года / Н. К. Срединский. – Х.: А. Дарре, 1890. – С. 15–21.

© *Наталія Коломієц*
(Київ)

ВЛИЯНИЕ НЕМЦЕВ-МЕННОНИТОВ НА РАЗВИТИЕ ЮЖНО-УКРАИНСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В XIX ВЕКЕ

На основании изучения архивных документов и научных публикаций освещена история переселения немецких колонистов на украинские земли и раскрыта их разносторонняя хозяйственная деятельность. Проведен анализ влияния немцев-меннонитов на развитие различных отраслей сельского хозяйства юга Украины в XIX веке: земледелия, растениеводства, садоводства, шелководства,

машиностроения, лесоводства, животноводства, заповедного дела и т.д. Показано значение их начинаний и достижений для современного хозяйства.

Ключевые слова: меннониты, черный пар, Бердянское лесничество, Аскания-Нова.

© Natalia Kolomiets
(Kiev)

INFLUENCE OF MENNONITE GERMANS ON DEVELOPMENT OF THE SOUTHERN UKRAINIAN AGRICULTURE IN THE XIX CENTURY

On the basis of studying of archival documents and scientific publications the history of resettlement of the German colonists on the Ukrainian lands is lit and their versatile economic activity is opened. The analysis of influence of Mennonite Germans on development of various branches of agriculture of the South of Ukraine in the XIX century is carried out. Value of their undertakings and achievements for modern economy is shown.

The history of the German Mennonite communities in Ukraine proceeds more than two hundred fifty years. According to the Manifesto of 1763 they were invited by the empress Catherine II for settling and agricultural development of the suburban lands which departed to Russia after the Russian-Turkish wars. Civil liberty, a freedom of worship, eternal freedom from a conscription, a ten-year privilege from taxes, a land plot, the right to be engaged in trade and crafts, to open factories and manufactories was provided to colonists.

Despite difficulties, colonists joined in economic development of the lands allocated for them practically at once after resettlement. Exactly here, on the southern lands of Ukraine, in XIX - the beginning of the XX century they created model farms with highly developed agrotechnical culture which had huge influence on surrounding country farms of the southern Ukrainians.

The Russian Government constantly moved towards all economic undertakings of colonists. And it is valid, since twentieth years the XIX century in Molochansky Mennonite colonies there was a number of societies which were engaged in the economic and meliorative purposes: «Society for improvement and distribution of agriculture», «Society for distribution of forestry, silkworm breeding and winemaking», «Society for sheep breeding improvement», «Society of insurance upon fire».

Especially the importance had «Society for improvement of agriculture» (1830–1871) which chairman from 1830 to 1848 was a famous figure of Molochansky Mennonites Johann Kornis. Society obliged to apply colonies four-field system of a crop rotation: 1) black couples 2) barley, spring-sown field and partially winter wheat 3) spring-sown field 4) rye and oats; to be engaged in afforestation and planting of gardens, cared of development of animal husbandry, watched a condition of public buildings and houses of peasants. Under the leadership of I. Kornis in colonies rational methods of managing were entered. In 1835 it entered obligatory use of «black steam» (Schwarze Brache) in the Molochansky district, in other Mennonite colonies it happened in 1838.

Before reform of 1861 the state peasants, recognizing advantages of the German crop, didn't decide to establish at themselves the German rules. But after reform of 1861 in country life there were changes and they weren't afraid to imitate Germans any more. Influence it was expressed in the following:

- 1) oxen were replaced with horses;*
- 2) carts were replaced with the German vans;*
- 3) the clumsy Little Russian plow was replaced with German the booker;*
- 4) in the villages located close colonies buildings of the German type met an attic for grain storage above, and the general roof for sheds and premises.*
- 5) villages, closest to colonies, started sowing winter wheat and corn which in colonies already grew up more than ten years.*
- 6) considerably use of agricultural machinery in the Ukrainian villages extended. Quite often it was possible to meet both seeders, both harvesters, and a horse rake, and threshers in villages.*

So, having considerable agricultural knowledge and skills and having received a number of privileges from the government of the Russian Empire, Mennonites promoted an intensification of various branches of the South Ukrainian agriculture. They the first applied chotirekhpolny system of agriculture and black steam, removed the breed of cattle known as Ukrainian red steppe now, developed and organized production of a plow for potatoes earthing up, irrigated meadows and fertilized fields, based the Old and Berdyansk forest area and the world famous reserve «Askaniya Nova» etc.

And now experience of life of Mennonites can be instructive for us.

Keywords: Mennonites, black steam, Berdyansk forest area, Askaniya-Nova.

До редакції надійшла 28.06.2015.